

Grad, ulice i krajolici kao teme etnoantropološkog istraživanja nakon *Ulica moga grada*

SRĐAN RADOVIĆ

Etnografski institut SANU, Beograd

U ovom se radu na početku daje kratak pregled etnoloških (a kasnije i antropoloških) istraživanja grada u Jugoslaviji i državama nastalim njenim raspadom, koja se definitivno etabliraju osamdesetih i devedesetih godina u doba poznog socijalizma i početaka tzv. tranzicije. Nova društvena i politička svakodnevnica nakon 1989. je svakako uticala na tokove etnoantropološkog istraživanja gradskog prostora, te je uslovlila i pojavu istraživanja naziva ulica kao političkih simbola, koje se javilo kao akademska reakcija na tada raširenu praksu zvaničnih preimenovanja različitih javnih prostora. Rad takođe locira dosadašnje rezultate iz te tematske oblasti u nas, i propituje mogućnosti tog istraživačkog polja nakon više od dvadeset godina od objavljivanja prve studije sa tom temom na ovdašnjem prostoru.

Ključne riječi: grad u etnologiji i antropologiji, prostor bivše Jugoslavije, imena ulica, istraživanje simboličkog krajolika

GRAD U ETNOLOGIJI I (KULTURNOJ) ANTROPOLOGIJI¹

Iako je po svojoj definiciji socijalna, odnosno kulturna antropologija u svom začetku koncipirana kao disciplina koja se bavila kulturom i životom malobrojnih i često izolovanih, a redovno ne-urbanih zajednica, vremenom je i grad postao tema njenih istraživanja. U zapadnoj sociokulturnoj antropologiji je proučavanje društvenog života u 20. veku sve češće bilo provođeno iz perspektive grada koji je viđen kao strukturirajući element, što je dovelo do etabliranja urbanih tema u antropološkom istraživanju (Earnes i Goode 1977: 10). Antropolozi su inicijalno “zašli” u gradove zapravo prateći svoje ispitanike – masovne migracije iz sela u gradove u kolonijalnim oblastima i zemljama globalnog Juga pred istraživače su postavile pitanje urbanizacije, kojoj je često prilaženo oslanjanjem na sociološki pristup “studije zajednice” i poznatu Čikašku školu, a vremenom su otpočela istraživanja i u gradovima

¹ Ovaj tekst predstavlja rezultat rada na projektu osnovnih istraživanja MNPTR RS br. 177026.

razvijenih zemalja, sa posebnim fokusom na etnički homogene kvartove i tzv. geta (npr. radovi Ulfa Hannerza i Oscara Lewisa). Od sedamdesetih godina dolazi do daljeg produbljivanja u istraživanju života novih/starih stanovnika gradova sa uvođenjem perspektive političke ekonomije i studijama formalnih i neformalnih ekonomskih aktivnosti i uslova života (pod uticajem sada već klasika geografije i sociologije Davida Harveyja i Manuela Castellsa [Jaffe i De Koning 2015: 11]). Na dolazak antropologa u gradove znatno je pak uticao i tzv. prostorni obrat, ili zaokret (*spatial turn*), koji nije bio posebnost samo antropologije, već je zahvatio i druge društvene discipline, a zanimanje za prostorne dimenzije kulturnih verovanja i praksi je u antropologiji ionako bilo prisutno od ranije (Low 1996). Taj je prostorni obrat kao najistaknutiji rezultat imao priznanje da prostor ne predstavlja tek kulisu izučavanja kulture, već esencijalnu komponentu u opštoj sociokulturnoj teoriji, i, kako Setha Low (1996) kaže, orijentacija na prostorna pitanja “oslobodila” je i izazvala antropologe da istražuju kulturne fenomene koji nisu u nekom dalekom izolovanom prostoru, već nas okružuju u gradovima i zemljama u kojima živimo. Teorijski je taj obrat bio na poststrukturalističkom valu, baveći se pitanjima prostora (Lefebvre), moći (Foucault) i strategija (de Certeau) u gradovima. Tako postepeno dolazi i do, “oprostornjavanja” antropološkog pogleda (Čapo i Gilin Zrnić 2012: 12), a prostorni se obrat vremenom transformisao u “prostorni trend”, “koji na novi način osvjetljuje postojeći intelektualni krajolik i daje mjesta uprizorenjima novih interpretacija ili novim temama” (Gulin Zrnić 2012: 99). U najnovije doba urbani antropolozi tako i nadalje pokazuju interes za pitanja mesta, prostora, ekonomije i politike, što takođe predstavlja predmet istraživanja i u drugim disciplinama, “a ono što možda izdvaja antropologe od drugih istraživača je njihova usredotočena pažnja na svakodnevni život u gradu i na različite oblike urbane imaginacije i kulturne reprezentacije” (Jaffe i De Koning 2015: 13).

I u etnologiji, odnosno etnologijama u kontinentalnoj Evropi dolazi do uključivanja gradova u opseg istraživanja, što je bio slučaj i na području evropskog jugoistoka. Na prostoru bivše Jugoslavije etnološka su se istraživanja od samih početaka gotovo isključivo bavila seoskim stanovništvom, i (proto)etnolozi su opisivali svoj, uglavnom ruralni “narod”, oslanjajući se na Radićevu teoriju o dve kulture u Hrvatskoj, Cvijićevu antropogeografsku školu u Srbiji, te slavističko-folklorističke postavke Murka i Štreklja u Sloveniji. Etnološki pogled ka gradovima ovog podneblja bio je uglavnom u skladu sa “pogledom izdaleka” kasnog Levi-Straussa, i mahom se nije osvrtao na život i stanovništvo u gradovima, gajeći percipiranu insuliranost domaćih seoskih zajednica, a što je dovelo i do kolegijalnog nezalaženja u posao koji su radili istraživači iz drugih disciplina na “gradskom terenu”. No, ni u najranijim etnološkim/etnografskim ispitivanjima potpuna odvojenost od gradova nije bila do kraja moguća, pa se već i do Drugog svetskog rata katkad obraća

pažnja na običaje, kulturu i život gradskog stanovništva (i u savremenosti i u prošlosti), najčešće u okviru oblasnih istraživanja, ali i u zasebnim studijama.² Potraga za “narodnim” i “arhaičnim” kulturnim elementima bila je tako ipak sprovedena i u gradovima, makar samo sporadično. Nakon 1945. nastavljen je obrazac tek povremenog etnološkog zalaženja u gradove, između ostalog i istraživanjem gradskog zanatstva i materijalne kulture (vrlo često od strane muzejskih etnologa), a u tri glavna centra akademske etnologije u tadašnjoj Jugoslaviji (Beograd, Ljubljana i Zagreb) istraživanja se nastavljaju po već uhodanim tračnicama i tematski (istraživanje seoskog stanovništva i tradicijske kulture) i teorijsko-metodološki (nadalje preovlađujući kulturno-istorijski i antropogeografski pristupi). Uprkos znatnom institucionalnom napretku (osnivanje novih instituta, muzeja, časopisa i stručnih udruženja) i širenju etnološke naučno-muzejske infrastrukture kroz sve republike i pokrajine, prvih dvadeset i pet godina nakon svršetka rata jugoslovenske etnologije nisu načinile veće iskorake iz tradicionalnih okvira, a što će se ipak dogoditi od sedamdesetih godina.

Kao što su zapadni antropolozi uočili masovnu migraciju svojih ispitanika u gradove, i jugoslovenski su etnolozi bili suočeni sa demografskim i socijalnim slabljenjem i transformacijom domaćeg seljaštva u procesima intenzivne modernizacije i urbanizacije socijalističkog društva. Time je seosko stanovništvo prestalo biti gotovo pa jedini predmet istraživanja etnologije, već su to postale i mnoge druge zajednice i društveni slojevi u najbližem okruženju etnologa, pa i u gradovima. U Sloveniji je postepena evolucija postavki o zadacima etnologije dovela do stajališta da *narod* ipak ne čini samo seljaštvo, nego sve društvene grupe, te da predmet istraživanja ne može biti samo prošlost, već i sadašnjica i način života (što je inicirano radovima Vilka

² Tako je npr. Milan Lang, u skladu sa Radićevim *Osnovama*, predstavio grad Samobor u *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena* (Lang 1911–1914). U *Zborniku* je do 1941. isto tako bila prisutna (i mimo širih oblasnih istraživanja zasnovanih na *Osnovama*) problematika koja bi se mogla označiti kao “rana etnografija grada” – npr. rad o muslimanskim vakufima u Baru (Dragović 1908), prilozi Alije Nametka o kulturi i životu muslimanskog stanovništva Mostara (Nametak 1932) i Podgorice (Nametak 1934) itd. U više objavljenih istraživanja u *Srpskom etnografskom zborniku* koja su uglavnom bila bazirana na antropogeografskom pristupu proučavanju života i porekla stanovništva, nekoliko gradova i varošica bilo je takođe zastupljeno u okviru studija širih oblasti. U pojedinim radovima (objavljenim uglavnom u *Glasniku Etnografskog muzeja* u Beogradu) otpočelo se i sa istraživanjem gradske privrede i zanata (npr. papadžijstvo u Skoplju, ćilimarstvo u Knjaževcu, različiti zanati i esnafi u Velesu itd.) i duhovne kulture u gradovima (slava u Tetovu, “zle oči” među ohridskim muslimanima itd.), makar je interes za takva pitanja počesto proizlazio iz pretpostavljenog tradicionalnog karaktera života i kulture pojedinih slojeva gradskog stanovništva. U *Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, najstarijem naučnom časopisu u BiH, Ivan Zovko krajem 19. veka daje etnografske priloge iz nekoliko gradova (Sarajeva, Mostara i Ljubuškog), no kasnije će se u tom časopisu razmatrati uglavnom tradicijska kultura sela (uz nekoliko iznimki poput priloga o zanatima, svadbenim običajima i tužbalicama u Mostaru). U Sloveniji je relativno kasna institucionalizacija etnologije uslovlila pojavljivanje prvog etnološkog časopisa (*Etnolog*) 1926. godine, u kojem do 1945. godine izlazi tek jedan prilog povezan sa kulturom gradova, i to o svadbenim običajima u Prištini (Dušanić 1937–1939), a u prvom tomu knjige *Narodopisje Slovencev* (Ložar 1944) preovlađujući akcent na predstavljanje materijalne kulture ostvaren je gotovo isključivo kroz opis seoskih zajednica i njihove kulture.

Novaka već pedesetih godina, a potom i Slavka Kremenška) – to je pak uslovalo i dolazak slovenačkih etnologa na gradski teren, te početak istraživanja društvenog života u gradovima i pojedinih gradskih slojeva, pa i ispitivanje nekih urbanih kvartova već šezdesetih godina.³ U Srbiji je sa odustajanjem od antropogeografskog metoda došlo do dalje diversifikacije predmeta etnoloških istraživanja, a to je značilo i terensku migraciju etnologa iz seoskih zajednica ka gradskim, pri čemu su se kao bitna stanica u tom kretanju pojavila prigradska naselja (u skladu sa izraženim fenomenima ruralno-urbanog načina života sve većeg broja ljudi). Od sedamdesetih godina sistematski se istražuju predgrađa industrijskih gradova u Srbiji,⁴ a osamdesetih se formuliše i projekt “Etnološko istraživanje u urbanim sredinama”,⁵ čime se grad i službeno postavlja kao legitimni i “punopravni” predmet istraživanja. U Hrvatskoj takođe dolazi do odvajanja od glavnog toka i dominantnih tema kulturno-istorijske etnološke škole (posebno na tadašnjem Institutu za narodnu umjetnost, odnosno Zavodu za istraživanje folkloru), što je otvorilo nova tematska polja u hrvatskoj etnologiji, među kojima i proučavanje gradova, te je glavna tema godišnjeg skupa Hrvatskog etnološkog društva 1980. godine bila “Etnološka istraživanja u gradu”.⁶ U toku te dekade pojaviće se i monografija Dunje Rihtman-Auguštin “Etnologija naše svakodnevice” (1988) koja predstavlja i vidni dokument jedne disciplinarne transformacije, i to ne samo po pitanju urbanih istraživanja. Do kraja osamdesetih godina takvi su se tematski preobražaji tek minimalno odrazili na etnološka istraživanja u ostalim jugoslovenskim zemljama.⁷

³ Npr. istraživanje ljubljanskog naselja Zelena Jama (vidi npr. Kremenšek 1965 i Kremenšek 1965–1966). Od toga doba objavljuje se niz etnoloških studija fokusiranih na gradove Slovenije, posebno Ljubljanu (Kremenšek 1970; Ravnik 1981) i Maribor (Godina 1986) – detaljnije vidi Kremenšek (1980) i Slavec Gradišnik (2000).

⁴ Posebno prigradska naselja Beograda, Kruševca, Leskovca, Pirota i Novog Pazara; taj projekt je rezultirao i prvom etnološkom publikacijom u Srbiji koja je u potpunosti bila posvećena suburbanim temama (Vlahović 1984), a iste godine (1984) je čitav broj (sveska 5) časopisa Etnološkog društva Srbije *Etnološke sveske* bio posvećen pitanjima urbane etnologije.

⁵ Projekt se izvodio na Etnografskom institutu SANU. Jasno, gradovi su bili istraživani i ranije (ponovo, u okviru širih oblasnih ispitivanja, a što je posebno bilo izraženo u istraživanju varošica u Srbiji i Makedoniji i na Đerdapskom području). Tako je istraživana gradska čaršija (Kostić 1957), tzv. divlja, odnosno stihijska naselja (Antonijević 1969), etnicitet i društveni život u gradovima Sandžaka (Mušović 1979) i sl.

⁶ Tako je i *Etnološka tribina* 10/3 iz 1980. tematski bila posvećena urbanim i suburbanim istraživanjima (posebno Zagreba i okolice). I do tog je doba gradska problematika bila prisutna, npr. u radovima o urbanom folkloru (Bošković-Stulli 1978; Rajković 1978), gradskim običajima i povorkama (Vodopija 1976) itd. O uznapredovalom hodu urbane etnologije u poznom socijalizmu govori i činjenica da je Komisija za urbanu antropologiju IUAES (Međunarodni savez antropoloških i etnoloških društava) u Zagrebu 1988. godine održala dva simpozija (*Multi-faceted Urban Anthropological Studies* i *City in Socialist Society*).

⁷ U BiH su u poraću muzejski etnolozi istraživali razna pitanja gradske materijalne kulture i zanatstva, a kolektivna terenska istraživanja pojedinih bosansko-hercegovačkih oblasti su bila mahom fokusirana na seosku tradicijsku kulturu (detaljnije vidi Beljakšić-Hadžidedić 1983). U Crnoj Gori su etnološka istraživanja uglavnom bila pod rukovodstvom Odbora za etnologiju Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, i osim istraživanja kulture i života primorskih gradova u prošlosti (Radojičić 1994), gotovo isključivo su se bavila tradicijskom kulturom sela (vidi Vujačić 2005). Makedonski etnolozi su intenzivirali istraživanja

No, nisu etnolozi tek uočili onodobnu tektonsku transformaciju u društvenoj strukturi, pa pohitali u istraživanje najnovije “demografske većine” svoga naroda koji je naseljavao gradove, već je došlo i do teorijskih potresa u periodu koji se, sa disciplinarnog stanovišta, može označiti i kao “zanimljivo doba jugoslovenskog socijalizma” (Naumović 2008). Sedamdesetih i osamdesetih godina etnolozi u Srbiji (posebno oni mlađe generacije) počeli su u istraživanjima implementirati istraživačke koncepte iz britanske, američke i francuske antropologije (ponajviše strukturalističke i semiotičke teorije), preko kojih su na nove načine interpretirali i narodnu i savremenu kulturu ovoga podneblja (Naumović 2008: 237). Gotovo u isto doba, u Hrvatskoj dolazi do uvođenja postavki nemačke kritičke etnologije, Gramscija, Bakhtina i drugih u ispitivanju tradicijske, a sve češće i moderne, svakodnevne kulture, pod platformom “etnologije svakodnevne” (Prica 2004: 27). Pojava “nove paradigme” u etnološkim zajednicama u Beogradu i Zagrebu predstavlja početak procesa “antropologizacije” (Rihtman-Auguštin 2001: 275; Kovačević 2010: 37–38) uskoro bivših jugoslovenskih etnologija,⁸ odnosno opšteg paradigmatškog preobražaja koji je bio prisutan i u drugim evropskim etnologijama u različitim periodima u 20. veku, a koji nije predstavljao tek rezultat pukog uvoza zapadne antropološke teorije. Kako Ines Prica (2004–2005: 13) navodi, “etnološki modernizam druge polovice 20. stoljeća koji se postavio nasuprot onih ‘nacionalnih etnografija’ o kojima bruje nacrti zapadnih postsocijalističkih projekata, tipično je ‘pred-postsocijalističko’ stanje srednjoeuropskih disciplina kojem su, ako se inzistira, ustanovljivi razvojni tragovi gotovo posve izvan zapadne središnje antropološke struje”. Po svemu sudeći, “antropologizacija” i “modernizacija” etnologije dovela je umnogome i do njene “urbanizacije” – pojavi grada u etnološkim (a uskoro i antropološkim) istraživanjima kumovala je kako modernizacija društva koje je bivalo sve više urbano, tako i modernizacija same discipline.

SVAKODNEVICA NIJE VIŠE ONO ŠTO JE BILA⁹

Po završetku “zanimljivog doba jugoslovenskog socijalizma”, otpočeo je tektonski potres u vidu raspada savezne države i niza ratova koji će tra-

podstaknuti ponovnim osnivanjem Zavoda za etnologiju u Skoplju osamdesetih godina, a do tada je dominirala etnomuzeološka praksa koja je mahom bila okrenuta prošlosti, uglavnom bez proučavanja tekuće materijalne, socijalne i duhovne kulture (Konstantinov 1983: 91).

⁸ Etnološka zajednica u Sloveniji je donekle kasnila sa svojom “antropologizacijom”, te će se intenziviranje paradigmatške preobrazbe, kao i glasne diskusije između proponenata “tradicionalne” i “moderne” etnologije, deseti devedesetih godina, pogotovo prilikom kongresa Slovenskog etnološkog društva 1995. godine (Slavec Gradišnik 2000: 509–524; Brumen 2001: 12).

⁹ Podnaslov posuđen od Mihalesku (2002).

jati sve do 1999. godine, koji je neminovno uticao na kurs razvitka sada i formalno razdruženih etnoantropoloških zajednica. Postjugoslovenske su etnologije (sve češće nazivane i [kulturnim] antropologijama) početkom devedesetih koncepcijski nepovratno zašle u istraživački teren svakodnevice i savremenosti, tako da istorijsko-arhaični zaklon “tradicionalne” etnologije nije bio opcija za mnoge istraživače u jeku rata i sveobuhvatnih društvenih i političkih promena. Pod takvim okolnostima, istraživački pravac u srpskoj etnologiji koji Slobodan Naumović (2005: 36) naziva kritički orijentisana politička antropologija, proizašao je kao akademska reakcija na tranzicione društveno-političke okolnosti, a teorijski je uglavnom bio naslonjen na već razvijene (post)strukturalističke postavke u srpskoj etnologiji. S druge strane, “modernistički” tok, uglavnom oslonjen na “novu paradigmu” u srpskoj etnologiji, je pak omogućio dalji razvoj urbane etnologije (antropologije) tokom devedesetih godina, koja je uprkos nepovoljnim uslovima za naučnu aktivnost zadobila novi zamah, prvenstveno preko studija Vesne Vučinić-Nešković i Ildiko Erdei čija su istraživanja urbanog prostornog ponašanja i fenomena korza (Vučinić 1999; Vučinić i Antonijević 1998), te urbane strukture i političke upotrebe gradskog prostora (Erdei 1993; 1997), uvela *prostor* kao bitan istraživački parametar u etnoantropološkom pristupu gradovima.¹⁰ U slovenačkoj etnologiji devedesetih godina postaju jasni procesi disciplinarne antropologizacije, što je vidno i po sve češćim gradskim temama u istraživanjima,¹¹ a da je urbana antropologija u Sloveniji “kod kuće”, kao da je pokazala organizacija međunarodnog simpozija Komisije za urbanu antropologiju IUAES u Ljubljani 1997. godine (sa temom “Urbani simboli i rituali”). U Hrvatskoj, pak, ranih devedesetih godina već tradicionalna okrenutost ka istraživanju svakodnevnog i savremenog života u etnologiji, uslovia je nastanak niza studija o ratu, izbeglicama, političkom simbolizmu i ritualima, koje su katkad obuhvatane pojmom “ratna etnografija” (Prica 2005: 32; Rihtman-Auguštin i Muraj 1998: 113–114). Mnoge gradove je zahvatio rat,¹²

¹⁰ Na Etnografskom institutu SANU je 1995. održana naučna konferencija “Selo i grad – nova naučna proučavanja”, koja se nadovezivala i na prijašnja istraživanja urbanih i ruralnih pitanja. Kontinuitet projektnog proučavanja gradskih sredina na tom institutu nastavljen je i u 21. veku objavljivanjem bugarsko-srpskog naučnog zbornika *Običaji životnog ciklusa u gradskoj sredini* (Divac 2002). Najveće pak naučno okupljanje koje je za temu imalo urbana etnoantropološka pitanja bila je treća konferencija InASEA-e sa temom “Gradski život i kultura u Jugoistočnoj Evropi” na Filozofskom fakultetu u Beogradu 2005. godine. “Pravo građanstva” ta antropološka subdisciplina dobila je i postavši predmet na Odeljenju za etnologiju i antropologiju beogradskog Filozofskog fakulteta.

¹¹ Te tako časopis *Etnolog* 55/4 iz 1994. daje pregled savremenih evropskih istraživanja iz oblasti “urbane etnologije i antropologije” (Brumen 1994) uz uvodnik Slavka Kremenška (Kremenšek 1994), zajedno sa više naučnih radova o savremenoj i prošloj kulturi i društvenom životu Ljubljane.

¹² Otud više naučnih tekstova koji su se bavili gradovima poput Sarajeva, Dubrovnika, Iloka i dr.

a sve ostale je “obuzela” tranzicija, sa kojom je došlo i do preobražaja starih, ili uvođenja novih društvenih praksi, običaja, simbola.¹³

U takvom disciplinarnom i političkom miljeu nastao je rad Dunje Rihtman-Auguštin “Ulice moga grada”, izvorno objavljen 1995. u časopisu Matice hrvatske *Vijenac* (br. 23.), koji se, zajedno sa više drugih autorkinih tekstova (uključujući i ranije neobjavljeni “Spomenik na glavnom gradskom trgu” te uvodni tekst “Ritualni, simboli, politika”), ponovo pojavio 2000. godine u knjizi *Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena* u izdanju beogradske Biblioteke XX vek (Rihtman-Auguštin 2000). U nosećem tekstu tog izdanja (po kojem je i naslovljena sama knjiga), Rihtman-Auguštin raspravlja o preimenovanju zagrebačkih ulica nakon 1990. godine, prvenstveno se oslanjajući na teorijska stajališta izraelskog kulturnog geografa Maoza Azaryahua.¹⁴ Ona posmatra zvanične nazive ulica kao sistem političkih simbola, čitajući zagrebačku uličnu mapu kao svojevrsni gradski tekst koji isporučuje ideološke poruke stanovništvu, te pokazuje kako se gradska toponimija “u organiziranoj modernoj državi nikad ne konstituira i ne mijenja spontano nego je u pravilu ovisna o političkim ideologijama i političkoj moći” (Rihtman-Auguštin 2000: 48–49). Zagrebački hodonimi, ili odonimi (nazivi ulica), i njihovo intenzivno imenovanje i preimenovanje (komemoracija i dekomemoracija), tako posredno dokumentuju politički “duh vremena”, a mogu se ubrojiti “u suvremene magijske postupke pomoću kojih se brišu jedna sjećanja i uspostavljaju druga, a povijest počinje iznova sa svakim novim režimom” (Rihtman-Auguštin 2000: 60).¹⁵ Autorka takođe razmatra i “pučku toponimiju” istog prostora koja može biti različita od službenog (i politički nestalnog) nazivlja, te otkriva i vlastiti, intimni odnos koji ima sa “ulicama svoga grada”. Valentina Gulin Zrnić (2012: 88) pravilno navodi kako Rihtman-Auguštin “nije toliko inspirirana antropološkim trenutkom 1990-ih u kojima se začinje tzv. prostorni obrat, nego više tekućom življenom situacijom u kojoj je dominantni događaj bio promjena političkog sustava”, te bi se moglo tvrditi da studija zagrebačkih odonima logično izranja iz disciplinarnog tradicije “etnologije svakodnevice” (a tako i iz prethodnih autorkinih istraživanja kroz paradi-

¹³ O tome vrlo dobro govore radovi o trgovanju na jakuševečkom sajmu (Muraj 1990) i o bacanju novca u fontanu Manduševac (Prca 1991) – naravno, nisu se sve etnoantropološke studije bavile “tranzicionim” ili kasnosocijalističkim gradom.

¹⁴ Azaryahu je jedan od začetnika istraživanja gradskog nazivlja u simboličkom ključu (a iz njegovog bogatog opusa jedan je prevashodno teorijski tekst objavljen i na hrvatskom u etnoantropološkoj periodici [Azaryahu 1999]), te je i dalje među vodećim stranim autorima iz oblasti ispitivanja imenovanja javnog prostora i političkih (i onomastičkih) krajolika (uz Reubena Rose-Redwooda i druge). Rihtman-Auguštin se oslonila na njegove kulturalnogeografske teorijske postavke, ali je i sama prilagodila, moglo bi se reći i “antropologizovala” istraživački pristup nazivima ulica kao simbolima (npr. i jačim naglaskom na interpretaciju de-komemoracije simbola, nego na njihovu kvantifikaciju što je čest slučaj pri više geografskom pristupu).

¹⁵ O transformacijama društvenog pamćenja, odnosno simbolički nabijenog gradskog prostora i političkog krajolika, govori jednako studiozno i tekst o zagrebačkom spomeniku i Trgu bana Josipa Jelačića u istoj knjizi (“Spomenik na glavnom gradskom trgu”).

gmu koju je i sama stvarala), pri čemu je “politički obrat” u *Ulicama* zapravo rezultat izrazito političke svakodnevice na ulicama gradova u to doba, jasno pokazujući kako “svakodnevica nije više ono što je bila”.¹⁶ Takođe, iako se ne kreće u teorijskim postavkama antropologije prostora, Rihtman-Auguštin kao da prepoznaje osnovne postulate takvog pristupa, ukazujući na to kako se grad kontinuirano uprizoruje u korištenju prostora definisanog sa jedne strane željom graditelja, kreatora grada da nadziru društvenu organizaciju i sprovode društvenu kontrolu, dok sa druge ipak postoji element protivteže i otpora zadatim planovima koje građani transformišu, negiraju ili pak konceptualizuju nove upotrebe ili značenja prostora (Low 1996; 2001).¹⁷ Ta knjiga je načinila iskorak u antropološkom istraživanju gradova u smislu da je povezala politički i nacionalni imaginarij sa javnim prostorom, te na velika vrata uvela kolektivno pamćenje i njegove prostorne manifestacije u etnologiju i antropologiju u Hrvatskoj (i šire), pridodavši nazive ulica, javne spomenike i simboličke krajolike (Cresswell 2003) u teme etnoantropološkog, i to ne samo urbanog, istraživanja na ovdašnjem prostoru.

Ulice moga grada je prva studija koja je na naučni i teorijski utemeljen način interpretirala (pre)imenovanje ulica, pa i javnog prostora na postjugoslavenskom području, i to u jeku preobrazbe kolektivnog pamćenja i nacionalnih identiteta devedesetih godina. No, i ranije su nazivi ulica bili tema akademskog interesovanja, makar u drugim naučnim granama i sa svedenijim ambicijama. I u etnologiji je imenovanje prostora, pa i gradskog, povremeno izranjalo kao tema pojedinih priloga,¹⁸ a gradska onomastika, uključujući i odonimsku, bila je interesantna najčešće filozofima.¹⁹ Jedan broj većih studija posvećenih gradskom stradariju proizveli su istoričari, koji su najčešće rekonstruisali istorijske nazive ulica u pojedinim gradovima bivše Jugoslavije. Među takvim doprinosima najviše se ističu monografija o nazivi-

¹⁶ Knjiga *Ulice moga grada*, sastavljena od dvanaest tekstova (ili prvi put objavljenih, ili nastalih od 1990. do 2000.), isto tako daje znatan doprinos etabliranju političke antropologije na ovom prostoru, a “Ritualni, simboli, politika” uvodni je članak kojim autorica uvodi političku antropologiju kao dio suvremene antropološke prakse, koja gotovo u svim društvima pronalazi političke rituale, a njihovo istraživanje omogućuje slojeviti prikaz naše svakodnevice” (Škokić 2000: 221).

¹⁷ Vernakularno stvaranje gradske toponimije, katkad uprkos službenoj urbanoj onomastici, se takođe interpretira u *Ulicama*, a nadovezuje se na autorkina istraživanja iz *Etnologije naše svakodnevice*, i ukazuje na potencijalno korisne i bitne pravce etnoantropološkog bavljenja nazivima ulica i uopšte javnih prostora.

¹⁸ Tako Milan Milićević (1903), jedan od preteča etnologije u Srbiji, razmatra vernakularnu toponimiju Beograda u jednom tekstu, a o toponomastici ruralnih krajeva postoji više priloga i u starijim izdanjima poput *Zbornika* i *SEZb-a*.

¹⁹ Jezikoslovcu su uglavnom usredsređeni na jezičku problematiku gradskog i uličnog nazivlja, ali je bilo i priloga koji su diskutovali o tome zašto, i po kome ili čemu se imenuju ulice i drugi javni prostori, te zazivali očuvanje starijih uličnih naziva koje bi trebalo tretirati kao specifičnu vrstu kulturne baštine – vidi Šimunović (1970). Interesantan je i tekst koji upoređuje imena ulica u Ljubljani i Varšavi s početka sedamdesetih godina (Handke 1973). Među istraživačima koji se bave onomastikom veći je interes za imena naselja (ekonime) nego ulica, no u onomastičkoj se literaturi na našem jeziku povećava broj tekstova i sa takvom problematikom.

ma ljubljanskih ulica autora Vlada Valenčiča (1989), te knjiga Alije Bejtića o imenima ulica u Sarajevu (1973).²⁰ Bejtić je pritom proizveo i uvodnu studiju u knjigu koja je razmatrala i pitanje preobražaja gradskog nazivlja uglavnom zasnovanog na morfološkim i lokalnim karakteristikama datog prostora (što on zove “tradicija organičnosti”), u politizovane nazive koji su često skovani po znamenitim osobama, čime je anticipirao niz budućih radova o nestanku autohtone gradske toponimije pod naletom službeno podržavanih politika (nacionalnog) identiteta i pamćenja.²¹ No, preobražaj vernakularne u politizovanu toponimiju nije postao primarni motiv za istraživanje preimenovanja gradskih ulica devedesetih godina, već “politizovana svakodnevnica” u “postsocijalističkim”, a često i (post)ratnim okolnostima, kada se dešavaju masovna preimenovanja ulica širom postjugoslovenskog, ali i bivšeg istočnoevropskog prostora. Takva situacija povećava broj istraživanja na tu temu, te gotovo da nema većeg grada u postsocijalističkim zemljama čija toponimska transformacija nije akademski skrutinizirana, s početka uglavnom od strane zapadnih naučnika, pri čemu treba napomenuti da su *Ulice moga grada* jedno od prvih istraživanja nekog domaćeg autora na ovom specifičnom “domaćem terenu” u postsocijalističkim zemljama.²²

ISTRAŽIVAČKE PUTANJE KROZ ULIČNI KRAJOLIK

Nakon “uličnog obrata” u antropološkom istraživanju grada, nastupilo je i pojačano interesovanje za prostorne aspekte identiteta i pamćenja, koje je rezultiralo novim studijama o (pre)imenovanju javnih prostora, a posebno ulica. Nakon Dunje Rihtman-Auguštin, zagrebačkim uličnim nazivljem bavile su se geografkinje Laura Šakaja i Jelena Stanić (Stanić i dr. 2009; Šakaja i Stanić 2011), nadalje razvijajući kulturnogeografski pristup gradskom tekstu, a ulice glavnog grada Hrvatske posmatrane su i kroz prizmu simboličkog prisustva žena (Kodrnja 2006) i stranaca (Šimpraga 2012) putem komemorativnih odonima, te kroz praksu privremenog preimenovanja i resemantizacije ulica tokom zagrebačke povorke ponosa (Bertoša i Antulov 2015). U skorije izašlim radovima raspravlja se i o nazivima ulica u Splitu (Mirošević i Borzić 2014; Jelaska Marijan 2014), a u više tekstova se komparativno pristupa

²⁰ Takvu vrstu istraživanja često sprovode saradnici gradskih arhiva koji na osnovu pisane i katkad kartografske građe rekonstruišu odonimsku prošlost pojedinih gradova.

²¹ Bejtićeva istraživanja su, po svemu sudeći, predstavljala empirijski osnov i svojevrsni odonimski katalog prilikom masovnog preimenovanja sarajevskih ulica nakon završetka opsade grada, na čemu su mu se gradski oci posthumno zahvalili – imenom ulice (dakako, preimenovanjem jednog ranijeg odonima).

²² Nakon Rihtman-Auguštin, prvo akademsko istraživanje preimenovanja gradskih ulica u bivšoj Jugoslaviji sprovedeno je na temu novih naziva sarajevskih ulica nakon završetka rata u BiH (Robinson i dr. 2001).

imenima ulica na širem prostoru od tek jednog grada (Grgin 2007; Crljenko 2008).²³ Nakon 2000. godine tu, očito popularnu temu istraživali su autori različitih profila, najviše geografi, a treba napomenuti da se zadnjih godina radovi sa ovom tematikom u Hrvatskoj uglavnom objavljuju u etnološkim/antropološkim časopisima. U etnologiji i kulturnoj antropologiji u Hrvatskoj od 2000. je pak više prisutno istraživanje političkih, simboličkih krajolika u širem smislu od odonimskog/gradskog teksta, sa interpretativnim fokusom na društveno pamćenje, što je očito u rezultatima istraživanja Kumrovca (Škrbić Alempijević i Hjemdahl 2006) i Siska (Potkonjak i Pletenac 2007). Hrvatska urbana antropologija je u recentnom periodu prošla i svoj prostorni obrat, sa sve većim fokusom na pitanja konstrukcije (kulturno-značenjskog) mesta – Valentina Gulin Zrnić (2009) tako istražuje proizvodnju značenja, identiteta i lokaliteta, tj. stvaranja mesta u Novom Zagrebu, a društvena proizvodnja (urbanog) prostora okosnica je i nekih drugih istraživanja.²⁴

Masovna preimenovanja ulica u Srbiji (koja su postala i tema oštih javnih debata) su, zajedno sa novim akademskim interesom za pitanja kolektivnog pamćenja i prostorne problematike, dovela do pojave radova i knjiga koje se bave tim pitanjem. Zanimljivo je prilozi koji u biti predstavljaju objavljenu građu o istorijskim imenima ulica pojedinih gradova, najinteresantniji za takvu vrstu istraživanja je bio Beograd, tako da je razmatrano (pre)imenovanje ulica krajem 19. veka (Stojanović 2008), u tranziciono doba (Rajić 2012), rodni aspekti imenovanja javnog prostora (Sekulić 2014), neformalna simbolička topografija grada (Žikić 2007), a obavljena su i komparativna istraživanja na širem prostoru (Radović 2013)²⁵ – interes za tu problematiku je transdisciplinaran (te uključuje i etnologe/antropologe). Etnoantropološka istraživanja grada u Srbiji se tek u pojedinim slučajevima preklapaju sa temama društvenog pamćenja i političke simbolike, a češće sa proučavanjem etniciteta, nasleđa i popularne kulture.²⁶ U Sloveniji je i nakon *memory boom*-a i *spatial turn*-a ulično nazivlje manje istraživano nego u Hrvatskoj i Srbiji

²³ Istraživane su urbane nomenklature i drugih hrvatskih gradova poput Zadra, Gospića i dr. Kroz sličnu istraživačku paradigmu prišlo se i istraživanju promena naziva gradova i drugih naselja u međuratnom periodu (Leček 2014). Kao poseban naučno-dokumentaristički projekt izdvađa se možda "Stradarij grada Pule" (Krizmanić 2008).

²⁴ Istovremeno, istraživačke teme poput festivalske kulture u gradovima (Kelemen i Škrbić Alempijević 2012), spomenika u javnom prostoru više gradova (Potkonjak i Pletenac 2011), zagrebačkog Hrelića (Tkalić Simetić 2015) i mnogih drugih, ukazuju na znatno tematsko i paradigmatičko preplitanje unutar etnologije/antropologije, koje čak i okvirne subdisciplinarnе kategorizacije u današnjem trenutku često čini izlišnima (i ne samo u Hrvatskoj), i to u doba neminovne interdisciplinarnosti pri istraživanju većine tema iz savremene svakodnevice.

²⁵ (Pre)imenovanja ulica većine drugih gradova u Srbiji, bilo ona iz prošlosti ili aktuelna, i dalje uglavnom nisu detaljnije istražena.

²⁶ U najnovije doba istraživano je (ne)materijalno nasleđe grada (Gavrilović 2015; Lukić Krstanović i Divac 2012; Zlatanović 2008), etničke grupe u pojedinim gradovima (npr. Pavlović 2012), religija i urbani identitet (Sinani 2013), urbane legende itd.

(možda i stoga što su i preimenovanja ulica od 1990. bila manjeg opsega),²⁷ ali je zato u slovenačkoj etnologiji i kulturnoj antropologiji veoma zastupljeno istraživanje simboličkih krajolika i kolektivnog pamćenja u gradovima, i u javnom prostoru generalno. Ta istraživačka nit traje barem od polovine devedesetih godina zahvaljujući kontinuiranim proučavanjima Božidara Jezernika, posebno po pitanju javnih spomenika (Jezernik 2015). Urbana etnoantropološka istraživanja se zadnjih godina u Sloveniji mahom fokusiraju na oblasti kulturnog nasleđa, turizma, saobraćaja i sl. U Bosni i Hercegovini su rat i tranzicija ostavili dubok pečat na tokove etnoantropoloških istraživanja: s jedne strane su devastirali predratnu muzeološku i naučno-istraživačku bazu (i kadrovski i institucionalno), a s druge su tu zemlju učinile “popularnim” terenom za rad većinom stranih antropologa, u skladu sa pojačanim interesom za istraživanje tzv. postkonfliktnih i postsocijalističkih društava. Tako su i bosansko-hercegovački gradovi postali predmetom više studija, pa su istraživana npr. (po)ratna iskustva i život gradova,²⁸ a često su ispitivani i urbana rekonstrukcija i preobražaji urbanog nasleđa.²⁹ U Makedoniji su slične, “tranzicijske” pobude dovele do povećanog antropološkog interesovanja za gradsku problematiku, uporedo sa intenzivnim “uprostoravanjem” novih politika nacionalnog identiteta i pamćenja, posebno s otpočinjanjem projekta *Skopje 2014* – dok odonimska problematika nije posebno detaljno istraživana,³⁰ spomenička baština i (re)definisane gradskih simboličkih krajolika su postali česta naučna tema stranih istraživača, ali i makedonskih etnologa/antropologa i folklorista.³¹

Dvadeset godina nakon *Ulica moga grada* istraživanja ulica kao političkih simbola i manifestacije kulture pamćenja na ovdašnjem prostoru i dalje su prisutna, štaviše, čini se kao da su i sve brojnija. Preko dvadeset i pet godina nakon navodnog “traumatskog momenta” pada socijalizma, koji je u zemljama srednje, jugoistočne i istočne Evrope bio glavni uzrok masovnih preimenovanja ulica i uopšte javnog prostora, akademska diskusija o tome i globalno dalje traje jednakim intenzitetom. Stavimo li po strani specifične okolnosti kreiranja istraživačkih polja u najnovije doba, kao glavni razlog takve kontinuirane aktuelnosti mogla bi se odrediti i činjenica da se preime-

²⁷ Među novijim radovima na tu temu ističu se tekst o toponomastici Nove Gorice (Jerman 2010), imenima slovenačkih književnika na ljubljanskim ulicama (Perenič 2014) i dr.

²⁸ Npr. Maček (2009) i Bartulović (2013).

²⁹ Npr. Nikolić (2008) i Radović (2011).

³⁰ S izuzetkom rada o imenima ulica u skopskoj čaršiji (Petkovski 1992).

³¹ Vidi Lafazanovski (2006), Trpeski (2009), Janev (2011) i dr. Osim navedenih, etnolozi i antropolozi u Makedoniji bavili su se i temama kao što su etničke i religijske grupe u urbanoj sredini, gradsko zanatstvo i trgovina, prehrana u makedonskim gradovima i dr. U Crnoj Gori u tranzicionom razdoblju nije bilo fokusiranih antropoloških istraživanja gradskih sredina, te se zadnjih godina crnogorski etnolozi/antropolozi (kao i strani naučnici koji obavljaju istraživanja u Crnoj Gori) najviše bave pitanjima dinamike savremenih kolektivnih identiteta i tradicijskom kulturom i društvenim odnosima.

novanja, čak i masovna, i dalje dešavaju, i to ne samo u tzv. postsocijalističkim društvima. Stalne preinake simboličkih krajolika u gradu, i odonimskih i memorijalnih, kao da su konstanta već duži period, identitetska i memorijalna agenda se redovno istura u javnoj sferi, a tačke društvene kontroverze koje fragmentiraju kolektivno pamćenje ponekad izranjaju i nakon dužeg vremena prividne potisnutosti. Tome je potvrda u najrecentnije doba npr. ponovna aktuelizacija inicijative za preimenovanje Trga maršala Tita u Zagrebu, koja ciklično izranja već prema potrebama lokalnih i nacionalnih političkih aktera. Slično tome, u Beogradu se i dalje preimenuju, ili predlaže preimenovanje pojedinih ulica koje bi trebale komemorirati inostrane odličnike kao simbolični zalag dobrih odnosa sa stranim silama. Najeklatantniji slučaj u regiji je i dalje Skoplje, u kojem združene odonimske, spomeničke i arhitektonske intervencije ciljaju na zatiranje modernističkog i socijalističkog nasleđa grada i njegovu supstituciju eklektičnim neohistoricizmom, sa ciljem sveobuhvatne transformacije simboličkog krajolika glavnog grada.

Preimenovanja ulica i politički i simbolički krajolici su tako postali prominentna naučno-istraživačka tema koja ima transdisciplinarni karakter, a koja je prisutna i u etnoantropološkoj produkciji na ovdašnjem prostoru. Svakako da takve teme čine tek jedan segment istraživanja grada kroz etnološku i kulturnoantropološku perspektivu, a njihovom etabliranju je potpomoglo i globalno akademsko zanimanje za pitanja kulture (kolektivnog) pamćenja, udruženo sa i dalje intenzivnim praksama memorijalizacije i simbolizacije u javnom gradskom prostoru u zemljama evropskog jugoistoka. U urbanim etnološkim/antropološkim istraživanjima u regiji i nadalje su zastupljene ustaljene teme poput etničkog i drugih identiteta, materijalne kulture i gradske privrede, te načina života i svakodnevice u gradovima, a može se uočiti pojačano interesovanje za različite aspekte urbanog materijalnog i nematerijalnog kulturnog nasleđa, sasvim u skladu sa heritološkim “obratom” koji je zadnjih godina prisutan u više društvenih i humanističkih disciplina. Istovremeno je prostor postao uglavnom nezaobilazna determinanta u urbanom antropološkom istraživanju, te se interpretacija gradskog prostora kao “spremišta” i “generatora” određenih kulturnih praksi, vrednosti i simbola, može javiti kao potencijalno plodna oblast akademske rasprave. Korišćenje i upotreba gradskog prostora u rasponu od vrtlarenja (Rubić i Gulin Zrnić 2015) do automobilskeg prevoza (Podjed i Babić 2015), te stvaranje, konstrukcija grada i urbanog prostora postaju relevantnim poljima istraživanja (što pojedini aktuelni projekti jasno naznačuju), i proučavanje “proizvodnje grada” i njegovih aktera (od običnih građana do političkih i ekonomskih faktora) čini urbana kulturnoantropološka istraživanja izuzetno relevantnim u sadašnjem trenutku koji odlikuju širi, globalni sporovi oko “prava na grad”.³²

³² Takav istraživački okvir često podrazumeva i interdisciplinarni karakter (kao što zna biti slučaj sa mnogim urbanim istraživanjima), a može usloviti i konvergenciju akademije i aktivizma (što je još češća situacija kod drugih društvenih nauka).

“Lokalni” odgovori “malih” evropskih etnologija (i antropologija) na nova urbana pitanja i fenomene bi idealno trebali imati određeni odjek u ovdašnjim zajednicama, a prihvatiti li se već pominjano stajalište da urbana etnologija i antropologija u poređenju sa srodnim društvenim disciplinama posebno doprinosi poznavanju “svakodnevnog života u gradu i različitih oblika urbane imaginacije i kulturne reprezentacije”, interpretacije odonimskih, i uopšte memorijalnih i simboličkih krajolika i dalje imaju naučnu relevantnost u okviru tog subdisciplinarnog područja.

De-komemoracija javnog prostora je, tako, po svemu sudeći, nedovršen i stalan proces u mnogim društvima, koji nema nužno veze samo sa većim društveno-političkim potresima, već zavisi i od trenutnih agendi dominantnih društvenih grupa. Imajući pri tom u vidu postojanje sve brojnijih društvenih aktera (hegemonih i opozicionih, političkih i nepolitičkih itd.), koji su zainteresovani za sprovođenje vlastitih politika identiteta i sećanja i u javnom prostoru, čini se da je na ovdašnjem podneblju pred nama i nadalje “zanimljivo doba postsocijalizma”. Kako jasno pokazuju i mnogi tekstovi navedeni i u ovom radu, zvanična gradska odonimija u većini gradova evropskog jugoistoka baštini političke simbole koji izgrađuju nacionalni identitet, i istovremeno formiraju “nacionalnu” zajednicu sećanja (Kuljić 2006: 81–82), koja, po svemu sudeći, i dalje predstavlja vodeću i najčvršću zajednicu sećanja pošto kolektivno pamćenje i dalje ostaje neodvojivo povezano sa nacionalnom prošlošću, čime javno “političko mesto sećanja i dalje ostaje nacionalno, a ne postnacionalno ili globalno” (Huysen 2003: 16). S obzirom na nestalnost sadržaja i markera nacionalnog identiteta u većini zemalja i bez velikih istorijskih i političkih lomova, te potrebu da se “nacija” nanovo “zamišlja” i reaktuelizuje, simboli u javnom prostoru bivaju ponovnom žrtvom nove nacionalno-ideološke konjunktore. Akademsko proučavanje pitanja koje se čini kao političko-ideološki začarani krug cikličnog preimenovanja istih ulica i javnih prostora u ponekad kratkim vremenskim razmacima, može izgledati kao otkrivanje očiglednog kada se čini da obrasci i mehanizmi dekomemoracije ostaju slični, a da je nova samo sadržina najnovije “poželjne” ideologije i mitologije u gradskom tekstu. Prebacivanje pravca istraživanja sa zvanične gradske odonimije na onu nezvaničnu, vernakularnu, može biti korisna orijentacija koja nije često provođena u nas – proučavanje lokalne zajednice sećanja (koja je znatno manje službeno posredovana i instruirana) i spontanog gradskog teksta, otkriva drugačije strategije proizvodnje (simboličkog) prostora, a posredno i proizvodnje grada, pri čemu se i metodološki unapređuje dosadašnja dominantno geografska istraživačka postavka. Istraživanjem bilo službenog odonimskog krajolika, ili vernakularnog, “uličnog” krajolika, urbana antropologija (kao i antropologija prostora) i dalje može otkrivati osim sadržaja i aktere i strategije simboličke proizvodnje javnog prostora i grada.

NAVEDENA LITERATURA I IZVORI

- Antonijević, Dragoslav. 1969. "Etnološka strukturiranost stihijskih naselja današnje imigracije Titovog Užica". *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 11-15 (1962–1966): 77–96.
- Azaryahu, Maoz. 1999. "Politički simboli u svakidašnjici. Polisistemi pristup istraživanju". *Narodna umjetnost* 29/22: 255–267.
- Bartulović, Alenka. 2013. "Nismo vaši!" *Antinacionalizam v povojnem Sarajevu*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Bejtić, Alija. 1973. *Ulice i trgovi Sarajeva*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva.
- Beljakšić-Hadžidedić, Ljiljana. 1983. "Razvojne tendencije u etnologiji u SR BiH u periodu izgradnje socijalističkog društvenog uređenja u Jugoslaviji". U *Zbornik 1. kongresa jugoslovenskih etnologov in folkloristov*. Janez Bogataj i Marko Terseglav, ur. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 31–43.
- Bertoša, Mislava i Sandra Antulov. 2015. "Šetnja od Trga žrtava fašizma do Parka ponosa. Semiotička analiza simboličkog preimenovanja ulica na zagrebačkoj Povorci ponosa kao praksa pamćenja". *Narodna umjetnost* 52/2: 139–161.
- Bošković-Stulli, Maja. 1978. "Zagrebačka usmena pričanja u prepletanju s novinama i televizijom". *Narodna umjetnost* 15: 11–35.
- Brumen, Borut. 1994. "Evropske urbane študije pred durmi posturbanosti". *Etnolog* 4: 19–34.
- Brumen, Borut. 2001. "'Refolucija' slovenske etnologije in kulturne antropologije". *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 41/1–2: 8–16.
- Cresswell, Tim. 2003. "Landscape and the Obliteration of Practice". U *Handbook of Cultural Geography*. Mona Domosh, Steve Pile, Nigel Thrift i Kay Anderson, ur. London: SAGE Publications, 269–283. [<https://doi.org/10.4135/9781848608252.n18>]
- Crljenko, Ivana. 2008. "Izraženost identiteta u gradskoj toponimiji kvarnerskih i istarskih gradova". *Hrvatski geografski glasnik* 70/1: 67–90.
- Čapo, Jasna i Valentina Gulin Zrnić. 2012. "Oprostornjavanje antropološkog diskursa. Od metodološkog problema do epistemološkog zaokreta". U *Mjesto, nemjesto – Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i dr., 9–68.
- Divac, Zorica, ur. 2002. *Običaji životnog ciklusa u gradskoj sredini*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Dragović, Marko. 1908. "Muhamedanske zadužbine u Baru". *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 13: 293–302.
- Dušanić, Svetislav. 1937–1939. "Svadbeni običaji u Prištini, 'boja'". *Etnolog* 10–11: 220–223.
- Eames, Edwin i Judith Goode. 1977. *Anthropology of the City. An Introduction to Urban Anthropology*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Erdei, Ildiko. 1993. "Interna struktura grada – Pančevo u XIX veku". *Glasnik Etnografskog muzeja* 57: 283–313.
- Erdei, Ildiko. 1997. *Prostorno-vremenski obrasci novih političkih rituala u Beogradu: 1990–1993*. (magistarski rad odbranjen na Filozofskom fakultetu u Beogradu).
- Gavrilović, Ljiljana. 2015. "Mogućnost Trećeg. Nematerijalna kulturna nasleđa Grada". *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 63/1: 78–83.
- Godina, Maja. 1980. *Maribor 1919–1941. Oris družabnega življenja*. Maribor: Obzorja.
- Grgin, Borislav. 2007. "Primjer selektivnog pamćenja. Hrvatski srednjevjekovni vladari u nazivlju ulica i trgova najvažnijih hrvatskih gradova". *Povijesni prilozi* 3: 283–295.

- Gulin Zrnić, Valentina. 2009. *Kvartovska spika. Značenje grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Gulin Zrnić, Valentina. 2012. "Prostor i mjesto u hrvatskoj etnologiji/kulturnoj antropologiji". U *Mjesto, nemjesto – Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i dr., 69–110.
- Handke, Kwyrina. 1973. "Proces oblikovanja uličnih imena". *Jezik in slovstvo* 18/7–8: 262–268.
- Huysen, Andreas. 2003. *Present Pasts. Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford: Stanford University Press.
- Jaffe, Rivke i Anouk De Koning. 2015. *Introducing Urban Anthropology*. New York: Routledge.
- Janev, Goran. 2011. "Narrating the Nation, Narrating the City". *Cultural Analysis* 10: 3–21.
- Jelaska Marijan, Zdravka. 2014. "Službena imenovanja i preimenovanja ulica u Splitu 1912.–1928. godine". *Studia ethnologica Croatica* 26/1: 229–252.
- Jerman, Katja. 2010. "Vpisovanje tradicije v toponomastiko Nove Gorice". U *Kulturna dediščina in identiteta*. Božidar Jezernik, ur. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 247–262.
- Jezernik, Božidar. 2015. *Mesto brez spomina. Javni spomeniki v Ljubljani*. Ljubljana: Modrijan.
- Kelemen, Petra i Nevena Škrbić Alempijević. 2012. *Grad kakav bi trebao biti. Etnološki i kulturoantropološki osvrti na festivale*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Kodrnja, Jasenka. 2006. "Rodna/spolna hijerarhija javnog prostora ili žene u nazivima ulica i trgova u RH". U *Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj*. Jasenka Kodrnja, ur. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 81–106.
- Konstantinov, Miloš. 1983. "Etnologija u Makedoniji". U *Zbornik 1. kongresa jugoslovenskih etnologov in folkloristov*. Janez Bogataj i Marko Terseglav, ur. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 88–94.
- Kostić, Cvetko. 1957. "Postanak i razvitak 'čaršije'. Primer 'čaršije' Bajine Bašte". *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 4–6: 123–150.
- Kovačević, Ivan. 2010. *Antropologija između scijentizma i disolucije*. Beograd: Srpski genealoški centar, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Kremenšek, Slavko. 1965. "Kulturna podoba železničarskega naselja na robu Ljubljane pred prvo vojno". *Etnološki pregled* 6–7: 81–88.
- Kremenšek, Slavko. 1965–1966. "Industrializacija, urbanizacija in etnološki vidik". *Slovenski etnograf* 18–19: 133–154.
- Kremenšek, Slavko. 1970. *Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Kremenšek, Slavko. 1980. *Uvod v etnološko preučevanje Ljubljane novejšje dobe*. Ljubljana: PZE za etnologiju Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja.
- Kremenšek, Slavko. 1994. "Slovenska etnologija in mesta". *Etnolog* 4: 9–16.
- Krizmanić, Attilio, ur. 2008. *Stradarij grada Pule*. Pula: Histria Croatica.
- Kuljić, Todor. 2006. *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja.
- Lafazanovski, Ermis. 2006. "Skopje. Nostalgic Places and Utopian Spaces". *Ethnologia Balkanica* 10: 63–75.
- Lang, Milan. 1911–1914. "Samobor. Narodni život i običaji". *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 16, 17, 18, 19.
- Leček, Suzana. "'Stanovnici su protivni iz čisto sentimentalnih razloga'. Kampanja mijenjanja 'anacionalnih' imena mjesta u Savskoj banovini (1934.-1936.)". *Studia ethnologica Croatica* 26/1: 183–228.

- Low, Setha. 1996. "The Anthropology of Cities. Imagining and Theorizing the City". *Annual Review of Anthropology* 25: 383–409.
- Low, Setha. 2001. "The Secret, the Unspeakable, the Unsaid. Spatial, Discourse, and Political Economic Analysis". *City & Society* 13/1: 161–165. [<https://doi.org/10.1525/city.2001.13.1.161>]
- Ložar, Rajko, ur. 1944. *Narodopisje Slovencev*, 1. Ljubljana: Klas.
- Lukić Krstanović, Miroslava i Zorica Divac. 2012. "Programiranje nematerijalnog kulturnog nasleđa grada". *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 60/2: 9–23.
- Maček, Ivana. 2009. *Sarajevo Under Siege. Anthropology in Wartime*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Mihailescu, Vintila. 2002. *Svakodnevica nije više ono što je bila*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Milićević, Milan Đ. 1903. "Crte za raniju sliku srpske prestonice." *Godišnjica Nikole Čupića* 22.
- Mirošević, Lena i Marin Borzić. 2014. "Ulična nomenklatura grada Splita kao odraz političkih i kulturnih promjena". *Etnološka tribina* 44/37: 187–201.
- Muraj, Aleksandra. 1990. "Alternative Trade between Need and Leisure". *Etnološka tribina* 20/13: 33–40.
- Mušović, Ejup. 1979. *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Nametak, Alija. 1932. "Mostarske muslimanske uspavanke". *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 28/2: 235–240.
- Nametak, Alija. 1934. "Hipokoristici od ličnih muslimanskih imena u Podgorici". *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 29/2: 238–241.
- Naumović, Slobodan. 2008. "Dangerous Liaisons and Never-Ending Stories. The Politics of Serbian Ethnology and Anthropology in the Interesting Times of Yugoslav Socialism." *U Studying Peoples in the People's Democracies*, 2. Vintila Mihailescu i dr., ur. Berlin: LIT Verlag, 211–260.
- Nikolić, Dragan. 2008. "The Use and Abuse of Heritage. The Old Bridge in Post-War Mostar". *Ethnologia Scandinavica* 38: 94–103.
- Pavlović, Mirjana. 2012. *Srbi u Temišvaru*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Perenič, Urška. 2014. "Writers on the Streets of Ljubljana. The Onomastics of Street Names". *Slovene Studies* 36/2: 111–129.
- Petkovski, Dragan. 1992. "Ulici vo Skopje so iminja na stari, retki i izumreni zanati". *Etnolog* 2: 127–141.
- Podjed, Dan i Saša Babič. 2015. "Crossroads of Anger. Tensions and Conflicts in Traffic". *Ethnologia Europaea* 45/2: 17–33.
- Potkonjak, Sanja, i Tomislav Pletenac. 2007. "Grad i ideologija. 'Kultura zaborava' na primjeru grada Siska". *Studia ethnologica Croatica* 19: 171–198.
- Potkonjak, Sanja, i Tomislav Pletenac. 2011. "Kada spomenici ožive – 'umjetnost sjećanja' u javnom prostoru". *Studia ethnologica Croatica* 23/1: 7–24.
- Prica, Ines. 1991. "Dossier 'Manduševac'. the Ritual Manipulation of Money in Contemporary Zagreb". *Studia ethnologica* 3/1: 219–224.
- Prica, Ines. 2004. "Na tlu trivijalnog. Pismo iz tranzicije". *Narodna umjetnost* 41/2: 141–157.
- Prica, Ines. 2004–2005. "Etnologija postocijalizma i prije ili: Dvanaest godina nakon 'Etnologije socijalizma i poslije'". *Etnološka tribina* 27–28/34–35: 9–22.

- Prica, Ines. 2005. "Autori, zastupnici, presuditelji – hrvatska etnologija u paralelizmima postsocijalističkog konteksta". U *Etnologija i antropologija. Stanje i perspektive*. Ljiljana Gavrilović, ur. Beograd: Etnografski institut SANU, 29–44.
- Radojičić, Dragana. 1994. *Krajina Novska u sudaru svetova*. Beograd: Filozofski fakultet – Odeljenje za etnologiju.
- Radović, Srđan. 2011. "History, Memory and Representations of Jajce's Heritage. A Biography of a Town Revisited". *Ethnologia Balkanica* 15: 143–158.
- Radović, Srđan. 2013. *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Rajić, Ljubiša. 2012. "Toponyms and the Political and Ethnic Identity in Serbia". *Names and Identities. Oslo Studies in Language* 4/2: 203–222.
- Rajković, Zorica. 1978. "Današnji dječji folklor. Istraživanje u Zagrebu". *Narodna umjetnost* 15/1: 37–96.
- Ravnik, Mojca. 1981. *Galjevica*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1988. *Etnologija naše svakodnevice*. Zagreb: Školska knjiga.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 2000. *Ulice moga grada*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 2001. *Etnologija i etnomit*. Zagreb: Naklada Publica.
- Rihtman-Auguštin, Dunja i Aleksandra Muraj. 1998. "Prvih pedeset godina etnološke misli u Institutu". *Narodna umjetnost* 35/2: 103–124.
- Robinson, Guy, Stan Engelstoft i Alma Pobric. 2001. "Remaking Sarajevo. Bosnian Nationalism after the Dayton Accord". *Political Geography* 20: 957–980.
- Rubić, Tihana i Valentina Gulin Zrnić, ur. 2015. *Vrtovi našega grada. Studije i zapisi o praksama urbanog vrtlarjenja*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, HED, Participacija.
- Sekulić, Nada. 2014. "Rodni aspekti javnog gradskog prostora (na primeru analize naziva beogradskih ulica)". *Sociologija* 56/2: 126–144.
- Sinani, Danijel, ur. 2013. *Urbani kulturni identiteti i religioznost u savremenom kontekstu*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Srpski genealoški centar.
- Slavec Gradišnik, Ingrid. 2000. *Etnologija na Slovenskem. Med čermi narodopisja in antropologije*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Stanić, Jelena, Laura Šakaja i Lana Slavuj. 2009. "Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova". *Migracijske i etničke teme* 25/1–2: 89–124.
- Stojanović, Dubravka. 2008. *Kaldrma i asfalt. Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890–1914*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Šakaja, Laura i Jelena Stanić. 2011. "Other(ing), (self)Portraying, Negotiating. The Spatial Codification of Values in Zagreb's City-text". *Cultural Geographies* 18/4: 495–516. [<https://doi.org/10.1177/1474474011414636>]
- Šimpraga, Saša. 2012. *Zagreb, javni prostor*. Zagreb: Porfirogenet.
- Šimunović, Petar. 1970. "O pisanju naziva zagrebačkih ulica". *Jezič* 18/1: 14–27.
- Škokić, Tea. 2000. "Dunja Rihtman-Auguštin, Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena (prikaz knjige)". *Narodna umjetnost* 37/2: 221–223.
- Škrbić Alempijević, Nevena i Kirsti Mathiesen Hjemdahl, ur. 2006. *O Titu kao mitu*. Zagreb: FF press, Srednja Europa.
- Tkalčić Simetić, Mirna. 2015. *Hrelić – antropologija prijepornog mjesta*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo.

- Trpeski, Davorin. 2009. "Monuments in the Post-Socialistic Period. Examples from the City-Hero in Macedonia". *EthnoAnthropoZoom* 6: 97–111.
- Valenčič, Vlado. 1989. *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen*. Ljubljana: Partizanska knjiga, Zgodovinski arhiv Ljubljana.
- Vlahović, Petar, ur. 1984. *Zbornik radova Etnografskog instituta*, 14–16. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Vodopija, Milivoj. 1976. "Maturiranje kao rite de passage". *Narodna umjetnost* 13/1: 77–92.
- Vučinić, Vesna. 1999. *Prostorno ponašanje u Dubrovniku*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Vučinić, Vesna i Smiljana Antonijević. 1998. "Društvena funkcija i simbolika beogradskog korza u vreme Kraljevine Jugoslavije (1931–1941)". *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 47: 85–101.
- Vujačić, Lidija. 2005. "Etnologija i antropologija u Crnoj Gori". U *Etnologija i antropologija. Stanje i perspektive*. Ljiljana Gavrilović, ur. Beograd: Etnografski institut SANU, 45–53.
- Zlatanović, Sanja. 2008. "The Literary Opus of Bora Stanković and the Construction of a Local Identity". *Ethnologia Balkanica* 12: 147–166.
- Žikić, Bojan. 2007. "Kognitivne 'priče za dečake'. Urbani folklor i urbana topografija". *Etnoantropološki problemi* 2/1: 73–107.

CITY, STREETS AND LANDSCAPES AS TOPICS OF ETHNO-ANTHROPOLOGICAL RESEARCH AFTER THE PUBLICATION OF *ULICE MOGA GRADA*

SUMMARY

This paper starts with a brief overview of ethnological (and, later, anthropological) research into cities in Yugoslavia and its successor-states, which had definitely been established in the 1980s and 1990s in the period of late socialism and at the beginning of the so-called transition period. Novel social and political circumstances after 1989 undoubtedly influenced ethno-anthropological research of the city, and also determined the research of street names as political symbols, which emerged as a scholarly reaction to the widespread practices of massive renaming of various public places. The paper charts the results from this thematic area in the former Yugoslavia, and discusses further possibilities of this research field more than twenty years after the publication of the first study on this topic in the region.

Keywords: city in ethnology and anthropology, post-Yugoslav space, street names, symbolic landscape research